

УДК 342.7(477)

В. М. БЕСЧАСТНИЙ,*доктор наук з державного управління, доцент,
заслужений юрист України,**начальник Донецького юридичного інституту**Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*

РЕАЛІЗАЦІЯ ГАРАНТІЙ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА У ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНАМИ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Розглянуто правову основу, механізми й гарантії реалізації прав і свобод людини та громадянина в умовах трансформації цілей і функцій правоохоронних органів щодо утвердження демократичних засад їх функціонування. На підставі дослідженого стану втілення у життя соціальних орієнтирів діяльності держави визначено шляхи подальшого вдосконалення правозахисних механізмів у сфері захисту прав і свобод людини.

Права людини, їх гарантії, призначення та юридичний механізм реалізації, захисту й забезпечення – одна з невід’ємних складових історичного, соціально-культурного розвитку людства, яка супроводжує суспільний прогрес протягом тисячоліть, незмінно перебуваючи в центрі уваги політичної, правової, етичної, релігійної, філософської думки.

Особливої значущості це питання набуває в сучасний період формування України як демократичної, соціальної та правової держави, процес становлення якої ускладнений низкою негативних факторів, таких, як недоліки господарювання, низька ефективність діяльності управлінських структур, соціальні конфлікти тощо.

У вітчизняній юридичній та філософській літературі проблеми соціального регулювання, правопорядку та правоохоронної діяльності завжди були в центрі уваги науковців і активно досліджувалися. Вагомий внесок у їх розроблення зробили видатні мислителі В. С. Соловйов, П. І. Новгородцев, Б. М. Чичерін, Л. Й. Петражицький, Є. М. Трубецької, Г. Ф. Шершеневич, М. М. Коркунов, Б. О. Кістяківський, С. Л. Франк. У сучасних наукових дослідженнях ця проблематика також залишається дискусійною. Питання забезпечення законності у правоохоронній діяльності були об’єктом вивчення у розвідках Ю. Г. Арзамасова, А. І. Алексєєва, О. Є. Жалінського, В. М. Кудрявцева, М. С. Маясіна, В. Т. Томіна, І. В. Ростовщикова, В. В. Черданцева, В. П. Федорова. Не були залишені без уваги і проблеми забезпечення прав людини у діяльності правоохоронних органів. Різні аспекти цієї проблематики розглянуті у працях В. С. Афанасєєва, С. С. Алексєєва, М. В. Вітрука, І. Я. Дюрягіна, Н. Л. Гранат, Л. М. Колодкіна, В. В. Лазарева,

О. С. Мордовця, О. А. Лукашевої, М. В. Орзіха, С. В. Поленіної, В. М. Чхквадзе.

Питання правоохоронної діяльності та прав людини є предметом досліджень сучасних вітчизняних учених. Особливо актуальними є ідеї, викладені у працях В. Б. Авер’янова, О. Ф. Андрійко, О. К. Безсмертного, І. В. Бондаренка, О. В. Зайчука, А. П. Зайця, С. Д. Гусарева, А. М. Колодія, В. В. Копейчикова, М. І. Козюбри, Р. А. Калюжного, Н. М. Оніщенко, П. В. Онопенка, О. В. Петришина, П. М. Рабінювича, О. Ф. Скакун, С. П. Сегеди, О. Д. Тихомирова, Ю. С. Шемшученка, О. В. Шмоткіна тощо.

Водночас, незважаючи на багатоманітність наукових ідей щодо правоохоронної діяльності, її завдань, структури та функцій як окремого предмета дослідження, питання природи, сутності правоохоронної діяльності, її концептуальних засад, забезпечення прав людини у нормотворчій діяльності відомчого правоохоронного характеру обумовлюють мету даного дослідження – аналіз та узагальнення на комплексному рівні особливостей реалізації гарантій захисту прав і свобод людини та громадянина у процесі здійснення правоохоронної діяльності.

Права людини невіддільні від соціальної діяльності людей, від їх суспільних відносин, способів буття індивіда. Вони органічно поєднані із суспільними відносинами, є нормативною формою взаємодії людей, упорядкування їхніх зв’язків, координації їхніх учинків і діяльності, запобігання суперечностям, протистоянням, конфліктам. За своєю природою права людини є підґрунтям для нормативного формування тих умов і способів життєдіяльності людей, які об’єктивно необхідні для забезпечення соціального буття індивіда, існування

консолідованого суспільства, належного функціонування апарату державної влади. Такі права, як право на життя, на особисту гідність, недоторканність особи, свободу совісті, думок, переконань, автономію особистого життя, право на участь у політичних процесах тощо, є необхідними умовами життя людини в цивілізованому суспільстві й мають бути беззастережно визнані й охоронювані державою.

Реальність демократії в суспільстві є основою реальності гарантій прав і свобод людини та громадянина. Їх здійснення та повна реалізація можливі лише за умови додержання та виконання обов'язків як з боку держави, так і з боку самих людей. Як наголошує В. В. Шемчук, наявність широкого спектра прав і свобод людини та громадянина, їх розвиненість і реальне втілення у життя – важливий чинник перебудови роботи державних органів, їх посадових осіб, оскільки є реальною противагою свавілля чиновників, ефективно сприяє подоланню підходу до людини як до слухняного «гвинтика», що беззаперечно виконує будь-які накази можновладців [1, с. 6].

Кожен має можливість використовувати свої права і свободи на власний розсуд, здійснювати вільний розвиток своєї особистості, не порушуючи при цьому прав і свобод інших людей. Й. Галтунг, розробляючи проблеми суспільства, зазначав, що воно покликане сприяти задоволенню людських потреб. Не існує державно значущих цілей (таких, як національний економічний інтерес, процвітання, демократія та соціалізм), які б не зачіпали власне людських інтересів. Намагання будь-що домогтися таких цілей є найкращим засобом просування до загибелі людства. Найвищою кінцевою метою є лише людська самореалізація [2, с. 26-27].

Гарантії прав і свобод людини та громадянина в Україні поширюються як на громадян України, незалежно від місця їхнього перебування, так і на іноземців та осіб без громадянства, що перебувають на території України. Гарантії прав, свобод і обов'язків людини та громадянина становить система соціально-економічних, моральних, політичних, юридичних умов, засобів і способів, які забезпечують їх фактичну реалізацію, охорону та належний захист [3, с. 36].

Основними є спеціальні (юридичні) гарантії, а саме конкретні правові норми, що визначають умови та порядок реалізації прав, юридичні засоби їхньої охорони й захисту в разі порушення тощо. За допомогою цих правових засобів забезпечується реалізація правового статусу особи з використанням державного примусу або можливості такого примусу з бо-

ку державних органів. Зокрема Конституція України у відповідних статтях закріплює такі гарантії прав і свобод людини та громадянина:

- права і свободи людини та громадянина захищаються судом (ст. 55);

- кожний має право на відшкодування за рахунок держави або органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб під час здійснення ними своїх повноважень (ст. 56);

- кожному гарантується право знати свої права та обов'язки (ст. 57);

- кожний має право на правову допомогу (ст. 59);

- ніхто не може бути двічі притягнутий до юридичної відповідальності одного виду за те саме правопорушення (ст. 61);

- конституційні права і свободи людини та громадянина не може бути обмежено, крім випадків, передбачених Конституцією України (ст. 64).

Відповідно до форми закріплення правові гарантії поділяють на конституційні та галузеві [4, с. 154]. Конституційні гарантії є базою гарантування основних прав, свобод і обов'язків громадян; як і конституційні права й обов'язки громадян вони фіксують не весь обсяг правового становища громадян, а лише частину його основи. Але за конституційними гарантіями, і на цьому важливо наголосити, вже можна висновувати про реальність проголошених прав, про характер їх забезпечення в суб'єктивно-особистісному сенсі, адже ці гарантії зумовлені не стільки індивідуальними можливостями окремого громадянина, скільки наявним ладом.

Загальними гарантіями вважають економічні, політичні, ідеологічні, які являють собою сукупність економічних, політичних, ідеологічних чинників, що створюють максимум можливих на цьому етапі розвитку суспільства й держави умов і передумов для реалізації прав і свобод громадян.

Деякі автори серед політичних гарантій як самостійну групу виокремлюють соціальні, а ідеологічні гарантії розглядають як складову духовних [5, с. 77]. Проте, як вбачається з їх змісту, із пропозицією про виокремлення соціальних гарантій як самостійних варто погодитися, а от із включенням ідеологічних до складу духовних – навряд чи, оскільки вони існують самостійно.

Економічні гарантії є визначальними в системі гарантій, тому що створюють такі матеріальні

умови, які забезпечують найбільш повне задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб особистості. Економічними гарантіями є різноманітні форми власності, економічна політика держави, що полягає у підтримці різних прошарків громадян.

Соціальні гарантії поглиблюють реальний зміст правового статусу особи на підставі принципів гуманізму, справедливості, рівності, розширення реальних умов у реалізації потенційних можливостей як для кожної людини, так і для всього суспільства. До соціальних гарантії варто віднести принципово нову форму суспільного життя, що демонструє цілком інше співвідношення суспільства й особи, її стосунки з іншими людьми і ставлення до самої себе.

Політичні гарантії встановлюють умови для всебічного розвитку й удосконалення політичної системи суспільства, всієї системи демократії з основною ідеєю самоврядування народу, що є однією з найважливіших у теорії. Сутність принципу самоврядування полягає в тому, що його правова автономія передбачає поєднання місцевих і державних інтересів. Тому держава може впливати на місцеве самоврядування і через законодавчий процес, і через інші види діяльності [6, с. 39].

Ідеологічні гарантії закладають підвалини формування світогляду особи, котра усвідомлює себе як особистість, проте без відокремлення себе від держави.

Важливе значення надається спеціальним юридичним (правовим) гарантіям, особливо у правоохоронній діяльності, коли йдеться про вирішення тієї або іншої конфліктної ситуації, коли необхідно забезпечити припинення порушення права. Усю сукупність як адміністративних, так і інших законодавчих норм варто розглядати загалом як систему юридичних гарантій прав, свобод і обов'язків громадян.

Конституційне закріплення такого підходу до людини і громадянина та права потребує організації та здійснення діяльності держави, її органів і посадових осіб у повній відповідності до правових настанов. Ці ж вимоги мають бути орієнтирами й у повсякденному житті кожного громадянина. Зазначене вище, а також активні процеси розбудови суверенної Української держави, діяльність, спрямована на створення національної системи права, потребують глибокого знання і розуміння не тільки змісту приписів чинного законодавства, але й основних принципів, ідей, закономірностей і напрямів розвитку основоположних державно-правових явищ.

Слід підкреслити, що, визначивши новий підхід до усвідомлення головного сенсу держави крізь призму прав і свобод людини, су-

часна теоретико-правова думка зосередила свій інтерес переважно на аргументації прав і свобод [7, с. 103]. У цьому контексті держава стає головною умовою та середовищем існування прав і свобод людини. Аналіз позиції щодо визначення держави як головної умови та сфери існування прав і свобод людини та громадянина є підстави розглядати державу як їх гаранта.

Отже, захист прав людини реалізується на підставі правових гарантій, наданих жителям країни, - таких прав, яким кореспондуються обов'язки апарату управління, судової влади та правоохоронних органів. У результаті владні органи виявляються зв'язаними зобов'язаннями, порушення яких призведе до застосування санкцій і відновлення порушених прав.

Водночас необхідно констатувати, що, визначаючи суспільство як середовище реального існування прав і свобод людини та громадянина, теоретико-правова спадщина не дає вичерпної відповіді на питання щодо реального гарантування суспільством прав і свобод індивіда. Тому виходячи з ідеї первинності природного права слід зауважити, що його установчий характер і вимога правового закріплення як джерела внутрішньодержавного права є, на наш погляд, первинним елементом гарантій прав і свобод людини. Отже, закони в державі мають відповідати природним та невідчужуваним правам і свободам людини. Таким чином, гарантованість реальності прав і свобод людини та громадянина забезпечується наявністю визначеного і спільного для всіх закону на підставі природного права.

Теоретичний аналіз гарантій реалізації прав людини дозволить більш чітко визначити їх у законодавстві. Адже визнання і закріплення в законах кожного права людини (або групи однойменних прав) має одночасно супроводжуватися встановленням усіх елементів юридичного механізму їх забезпечення: юридичних процедур реалізації, юридичних засобів охорони і захисту.

Найбільш повне розуміння закономірностей забезпечення прав і свобод особи досягається в результаті дослідження єдиного й цілісного механізму його здійснення. Категорія «механізм забезпечення прав і свобод особи» акцентує увагу на динамічних взаємозв'язках між основними умовами, передумовами і засобами забезпечення прав і свобод особи та їх взаємодії [8, с. 202]. Ця категорія є не лише збірною, але й системною, дозволяє охопити весь процес забезпечення прав і свобод особи, подати його в системно-динамічному вигляді, розкрити структуру, взаємозв'язок і взаємодію всіх елементів та ланок забезпечення прав і свобод,

з'ясувати їх специфічні функції, узагальнити в єдиному процесі юридичні і загальносоціальні аспекти забезпечення прав й свобод особи та виявити їх взаємний вплив.

Ця система містить такі елементи:

- механізм (гарантії) реалізації прав і свобод людини;
- механізм (гарантії) охорони прав і свобод людини;
- механізм (гарантії) захисту прав і свобод людини [9, с. 229].

Складові механізму забезпечення прав і свобод особи, до яких належать правовий статус особи, юридичні гарантії прав і свобод та загальносоціальні умови, перебувають у двосторонніх зв'язках, тобто всі елементи цього механізму взаємно впливають одне на одного. Призначення механізму забезпечення прав і свобод особи розкривається через систему функцій органів внутрішніх справ, за допомогою яких здійснюється вплив на суспільні відносини.

Права, свободи та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [10] – реалізуючи це конституційне положення, весь державний апарат і недержавні формування повинні виходячи зі свого правового статусу втілювати їх у повсякденному житті суспільства. Не залишаються осторонь цього процесу й органи внутрішніх справ, які, згідно з чинним законодавством, покликані гарантувати громадянам України і тим, хто перебуває на її території тимчасово, умови для реалізації ними своїх прав і свобод, тобто забезпечити найбільш сприятливі обставини, за яких закріплений у законі статус людини і громадянина став би не лише юридичним, а й фактичним для кожної особи. Гарантії, таким чином, є тим ланцюгом, який з'єднує правомірні бажання особи з їх утіленням у життя. Гарантувати основні права, свободи людини – означає забезпечити належні умови для користування ними та захищати їх від правопорушень.

Органи внутрішніх справ як один із підрозділів державної виконавчої влади є складовою апарату державного управління у сфері охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю, тому здійснення завдань, які покладаються законодавством на міліцію, має узгоджуватися з тими змінами, що відбуваються нині в суспільстві [11, с. 53].

Міністерству внутрішніх справ України та його органам і підрозділам відведена надзвичайно важлива роль у системі державного управління. Це чи не єдині органи, наділені

компетенцією у найбільш широкій сфері правовідносин. Водночас одним із головних завдань правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ в умовах суспільних змін є гарантування безпеки особи шляхом захисту її прав і свобод. Наявність у Законі України «Про міліцію» ст. 5 «Діяльність міліції та права громадян» [12] свідчить, що повага до гідності особи та забезпечення прав громадян – пріоритетний напрям у діяльності міліції. Стаття 2 вказаного Закону як одне з основних завдань міліції визначає забезпечення особистої безпеки громадян, їхніх прав і свобод. Хоча можливості щодо забезпечення та захисту особистих прав громадян не безмежні, вони зумовлені передусім компетенцією органів внутрішніх справ у цій сфері.

Щодо гарантії реалізації прав і свобод людини та громадянина у процесі здійснення органами внутрішніх справ правоохоронної діяльності слушною є думка О. П. Нагорного, який до правових гарантії законності в досліджуваній сфері пропонує віднести:

а) норми матеріального права, що мають безпосередньою метою забезпечення законності в адміністративній діяльності міліції (тобто сама наявність таких норм – уже гарантія законності);

б) адміністративно-процесуальні норми, що безпосередньо «обслуговують» дію матеріальних норм права, тобто забезпечують правомірну реалізацію останніх шляхом свого застосування [13, с. 8].

На сучасному етапі розвитку суспільства соціально-політична ситуація в Україні потребує розгляду діяльності правоохоронних органів та безпосередньо міліції у контексті захисту прав, свобод і законних інтересів громадян, адже саме ці вимоги стають пріоритетними в умовах докорінних змін у суспільстві. Йдеться про два чинники у правозахисній діяльності органів внутрішніх справ. По-перше, міліція як один із правоохоронних органів держави покликана змусити працювати правовий механізм захисту прав і свобод індивіда. По-друге, нагальною потребою є завершення процесу реформування системи органів внутрішніх справ із приведенням її у відповідність до вимог сучасного українського суспільства, а також європейських стандартів діяльності правоохоронних органів.

Резюмуючи наведене вище, є підстави вважати, що права людини являють собою цілісний орієнтир, який дозволяє застосовувати «людський вимір» до держави, права, етики, моралі. Права і свободи людини є визначеним нормативним виміром її соціально-культурної діяльності. Більше того, вони виступають як

одна з найбільш суспільно значущих культурних цінностей.

Водночас, аналізуючи стан забезпечення й захищеності прав і свобод людини на землях України, їх обсяг, рівень забезпеченості та захищеності з боку держави, слід хоча б побіжно звернутися до вітчизняного минулого. Такий історично-правовий екскурс свідчить, що український народ зробив свій гідний внесок у становлення прогресивних уявлень про права людини, створив низку яскравих взірців витонченої правової думки і нормотворення, які й донині вражають дослідників. Об'єктивні факти рішуче

спростовують міфи про те, що українці не здатні до демократизму, не мають власного обличчя у державотворенні, вирізняються провінціалізмом і схильністю до авторитарної влади. Сьогодні як ніколи гостро постало питання про реалізацію гарантії дотримання прав людини у процесі здійснення правоохоронної діяльності. Навряд чи взагалі можна сподіватися на досягнення ефективних результатів роботи міліції без здійснення громадського контролю за виконанням органами внутрішніх справ покладених на них завдань, спрямованих на практичну реалізацію гарантії захисту прав людини.

Список використаної літератури

1. Шемчук В. В. Нагляд органів прокуратури як гарантія забезпечення прав і свобод громадян в сфері адміністративної юрисдикції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / В. В. Шемчук. – Х., 2009. – 18 с.
2. Galtung J. The True Worlds. A Transnational Perspective / J. Galtung. – N.Y. : Free Press, 1980. – 469 p.
3. Станик С. Оптимізація нормотворчої діяльності як правової міри затвердження прав і свобод людини / С. Станик // Право України. – 1999. – № 8. – С. 34-37.
4. Конституційне право України : підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів] / [Байрачна Л. К., Барабаш Ю. Г., Веніславський Ф. В. та ін. ; за ред. Колісник В. П., Барабаш Ю. Г. (ред.)]. – Х. : Право, 2008. – 416 с.
5. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / [Ю. С. Шемшученко, Н. І. Карпачова, Т. А. Костецька та ін. ; за ред. Ю. С. Шемшученка]. – К. : Юрид. думка, 2008. – 251 с.
6. Местное самоуправление в Украине: проблемы и перспективы : монография / [В. Н. Бесчастный, Ю. В. Делия, В. А. Устименко и др.; под ред. В. Н. Бесчастного]. – Донецк : ДЮИ ЛГУВД, 2008. – 228 с.
7. Міжнародно-правові гарантії захисту прав та свобод громадян України : монографія / [В. М. Бесчастний, О. В. Філонов, В. М. Субботін, А. М. Тітов]. – К. : Четверта хвиля, 2008. – 220 с.
8. Захист прав, свобод та законних інтересів громадян України у процесі здійснення правоохоронної діяльності : монографія / [Діхтєвський В. П., Бесчастний В. М., Філонов В. П., Філонов О. В., Коваль М. В., Кременовська І. В., Субботін В. М.] ; за заг. ред. Діхтєвського В. П. – Донецьк : Ноулідж, 2009. – 219 с.
9. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) : підручник / О. Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.
10. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
11. Органи внутрішніх справ та кримінально-виконавчої служби в системі суб'єктів забезпечення національної безпеки України у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина : монографія / О. В. Філонов, В. М. Субботін, В. М. Бесчастний, І. В. Кременовська. – Донецьк : Вебер, 2007. – 129 с.
12. Про міліцію : закон України від 20 груд. 1990 р. № 565-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
13. Нагорний О. П. Законність в адміністративній діяльності органів внутрішніх справ та шляхи її удосконалення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / О. П. Нагорний. – К., 2003. – 20 с.

Надійшла до редколегії 17.05.2011

БЕСЧАСТНЫЙ В. Н. РЕАЛИЗАЦИЯ ГАРАНТИЙ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА В ПРОЦЕССЕ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНАМИ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Проанализированы правовая основа, механизмы и гарантии реализации прав и свобод человека и гражданина в условиях трансформации целей и функций правоохранительных органов и утверждения демократических основ их функционирования. На основании исследованного состояния воплощения в жизнь социальных ориентиров деятельности государства определены пути последующего усовершенствования правозащитных механизмов в сфере защиты прав и свобод человека.

BESCHASTNYJ V. REALIZATION OF HUMAN AND CITIZEN RIGHTS AND FREEDOMS IN THE PROCESS OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITY OF INTERNAL AFFAIRS AGENCIES

Legal framework, mechanisms and guarantees of realization of human and citizen rights and freedoms in the conditions of transformation of targets and functions of law enforcement authorities and claim of democratic bases of their functioning are analyzed. On the basis of the explored state of embodiment in the life of social reference points of activity of state the paths of subsequent improvement of law-protect mechanisms in the field of defense of human rights and freedoms are defined.